

HERMENEVS

33^e JAARGANG, AFL. 5 — 15 januari 1962

Lykofroon's Alexandra

Een merkwaardig geestelijk aangelegd man moet het geweest zijn die het plan voor het schrijven van dit gedicht opgevat en verwezenlijkt heeft. Geboren was hij, waarschijnlijk omstreeks 320 v. Chr., op het eiland Euboia, bekendheid verwierf hij door het dichten van tragedies — die vroeg verloren zijn gegaan —, en koning Ptolemaios II Filadelfos, die van 285—246 over Egypte regeerde, verbond hem aan de Alexandrijnse bibliotheek, om een catalogus samen te stellen van de Griekse komedie. Aan zijn eind kwam hij op gewelddadige wijze, hetgeen is opgemaakt uit het Ibis-gedicht van Ovidius, die (vers 531) zijn vijand toewenst:

. . . utque cothurnatum cecidisse Lycophrona narrant,
haereat in fibris fixa sagitta tuis.

De Alexandra is een profetie — zoals Euripides er een korte dichtte in zijn Trojaanse vrouwen (353 volg.) — met een proloog en een nawoord. De taal is het Attisch, het metrum de iambische trimeter. In de proloog vertelt een dienaar dat Paris' zuster Alexandra — volgens de scholiast zo genoemd παρά τὸ ἀλύξαι καὶ ἐκφυγεῖν τὴν τῶν ἀνδρῶν συνουσίαν (naar het ontgaan van en ontkomen aan gemeenschap met mannen) — in een sombere λάϊνος στέγη (stenen onderkomen z. 1469 en 348-51) op de burcht van Troje bewaakt wordt en dat hij van de vorst de opdracht heeft gekregen — en hij verzekert dat hij die trouw zal uitvoeren — om, wanneer zij naar buiten komt en in trance een profetie uitgalmt, die goed in zich op te nemen en nauwkeurig aan hem over te brengen. Verder deelt hij nog mee dat bij het verschijnen van de dageraadsgodin de schepen van wal steken en de Hellespont opvaren. Met de schepen bedoelt hij die, welke Paris voor een bezoek aan Sparte naar Griekenland gaan brengen.

Na deze proloog komt de lange profetie van Alexandra, d.i. Cassandra (31—1450), en tenslotte de verklaring van de dienaar dat de prinses in baar torenkamer is teruggekeerd en dat hij, haar bewaker, zich gehaast heeft zijn verslag over haar toekomstverkon-

diging waarheidsgetrouw over te brengen. Met een heilwens voor de vorst en zijn stad sluit hij het gedicht.

Wat deze, door de met een bewonderenswaardig geheugen be-deelde bode overgebrachte, profetie betreft, die vervalt in enige stukken: de eerste verwoesting van Troje door Hèraklès (31—51); de belegering en de ondergang van de stad tijdens Priamos' regering (— 364), de terugkeer van de Achaiërs naar het vaderland (— 1089); het lot van de teruggekeerden (— 1225); de omzwervingen van Aineias en zijn komst in het land van de Boreigonoi (Aborigines), waar hij de grondlegger wordt van Rome's macht (— 1280); de botsingen tussen Europa en Azië (— 1450; naar Hèrodotos I 1—4); de eindklacht van Alexandra dat haar voorzeggingen geen geloof vinden bij haar stadgenoten, maar dat de juistheid daarvan, als het te laat is, aan het licht zal komen (— 1460).

De stad Alexandria, waarvoor Alexandros de Grote in 331 de bouwmeester Deinokratès een plan had laten ontwerpen, was onder de leiding van de eerste Griekse koning, Alexandros' veldheer Ptolemaios Sotèr, en diens zoon Ptolemaios Filadelfos tot een wereldstad uitgegroeid. De stichting van de snel beroemd geworden bibliotheek had een toevloed van geleerden tot gevolg gehad, die, gedeeltelijk door de vorst gehonoreerd, voor kortere of langere tijd in de hof stad bleven werken. Een nieuw tijdperk was aangebroken, en dichters, sommigen tegelijk geleerde vorsers en wetenschapsmensen, vonden, om wat ze voelden en zochten en wensten tot uiting te brengen, nieuwe stof en een nieuwe behandeling van oude; waarbij vreemde uitwassen niet zeldzaam waren, zoals dat het geval pleegt te zijn in een tijd van geestelijk verzet tegen traditie en sleur.

In óe Alexandra toont Lykofroon zich een kenner van de vroegere en oudste literatuur, Homèros, Hèsiodos, de cyklische dichters, Pindaros, de fragiel, vooral Euripidès, tevens van de eigentijdse als Kallimachos en de Rhodiër Apollonios, maar ook een zoeker naar niet afgezaagde overleveringen. In gemaniëerdheid en duisterheid van inkleding is hij echter al zijn tijdgenoten de baas¹.

Het is een ongelooflijk uitgebreide en gevarieerde materie die hij in zijn gedicht heeft samengeperst. Dat kan al uit zijn korte inhouds-opgaaf gebleken zijn, maar niet, minder bewijzen het de talloze m-

¹ Zonder commentaar is het niet mogelijk uit de Alexandra wijs te worden. Met vrucht kan men de uitgaaf van von Holzinger (Leipz. 1895) raadplegen en de tweedelige van Scheer met de scholiën (Berl. 1881 en 1908).

lassingen, die daarbij niet ter sprake gekomen zijn. Om zijn overvloed namelijk te spuien heeft hij dit middel te baat genomen, dat bij, na iets over een persoon of plaats of gebeurtenis vermeld te hebben, er nog iets aan verbindt, dat met het zojuist behandelde geen verband houdt. Aan deze truc hebben wij o.a. verhalen te danken over Proteus' onderzeese tocht van het Makedonische schiereiland Pal-lènè naar zijn vaderland Egypte (115—127); over de dood en de wèerlevendmaking van Tantalos' zoon Pelops en zijn wedren met Oinomaos en hoe hij diens dochter Hippodameia wint (152—167); over Kyknos, die zijn twee kinderen in een kist in zee gooit (232—242); over de wedstrijd van Mopsos en Kalchas, waarbij het gaat over de vraag hoeveel vijgen aan een boom hangen en van hoeveel biggen een zeug drachtig is (424—430); over de Balearische slingeraars en hun training (633—641); over de bestraffing van de gigant Tyfoeus (688—693); over Polysperchoon, die in 309 Hèraklès, de zoon van Alexandros de Grote en Barsinè, de dochter van Dareios III, liet ombrengen (800—804), over Perseus' redding van Andromeda (834—843); over Aithoon, gewoonlijk (z. Kallimachos' zesde hymne en Ovidius *Metam.* VIII 846 volg.) Erysichthoon geheten, die zich bezondigde tegen Dèmètèr en door haar met een onstillbare honger gestraft werd (1392—1396).

De voorstelling van Lykofroon wijkt menigmaal af van de meest bekende overlevering, zoals begrijpelijk is bij de grote vrijheid, waarmee de oude sagen en legenden door de Griekse dichters verwerkt zijn: Alexandra maakt een toespeling op een voorspelling, volgens welke Troje zal vallen, wanneer een stuk van Pelops' ge-beente in het kamp van de Achaiërs gebracht wordt (52—54); vijf mannen worden minnaars van Helene genoemd, de eerste Thèseus, die haar schaakte toen ze nog een meisje was, de laatste Achilleus, maar deze moet zich met haar schijngestalte in de droom tevreden stellen (171-73) — op Helene heeft Lykofroon het niet begrepen: 87 heet ze Spartaanse hond, 513 *διόραπαγος κρέξ*, tweemaal geschaakte steltloper (om zijn gekrijs is deze vogel het type van onbeschaamdheid) —; Ifigeneia wordt (183) de moeder genoemd van Neoptolemos en (103) de dochter van Helene en Thèseus; van de zeven zoons, die Thetis na hun geboorte boven het vuur houdt om ze onsterfelijk te maken, overleeft alleen Achilleus de kuur (178); niet Laokoöon, maar zijn zoons worden door de slangen gedood (347; verg. Quintus Smyrnaeus 444 volg.). Sinoon is (344 volg.) de neef

van Odysseus, doordat zijn vader Aisimos en Odysseus' moeder Antikleia broer en zuster zijn; Iasoon en niet zijn vader Aisoon, wordt (1315) door Mèdeia in haar toverketel gedompeld, maar alleen om hem bestand te maken tegen de hem wachtende strijd met het monster.

Ook over latere verering heeft Lykofroon het een en ander uit zijn bronnen opgediept: 856—65 maakt hij gewag van een door Thetis gesticht heiligdom met τέμενος voor de op kaap Lakinion in zuid-Italië vereerde Hèra en van de gewoonte van de daar inheemse vrouwen om uit rouw over Thetis' zoon Achilleus goud noch purperen kleren te dragen; aan Hektor valt in het Boiotische Thèbai verering ten deel als μέγας ἦρωας, redder in tijd van pest en oorlogsnood (1189—1213); Alexandra zal na haar dood in Daunia een kapel en een beeld krijgen, waar van het huwelijk afkerige meisjes, die zich als Erinyen zwart kleden en het gezicht wit verven, liaar hoge bescherming inroepen.

„Maar waar blijft nu die duisterheid van Lykofroon?” zal men vragen. Zeker, in mijn weergeving is er geen kwestie van onklarheid — en inderdaad komen er passages voor zonder voetangels en klemmen, zoals ik er pagina 102 heb aangehaald —, maar in werkelijkheid heeft hij van de vele personen die tot nu toe de revue passeerden en van menige andere hoogstens een enkele bij name genoemd, maar door een weinig doorzichtige omschrijving de lezers te raden gegeven wie ze vóór zich hebben en waarover het gaat; bovendien werkt hij met een keur van obscure plaatsnamen en godenepitheta en is zijn taal doorspekt met aan zijn lectuur ontleende zeldzame woorden en met dialectische woordvormen en door hemzelf gefabriceerde samenstellingen. Aan voorbeelden van zulke omschrijvingen geen gebrek: Odysseus wordt (658) in de lange aan hem gewijde episode (648—819) getypeerd als δελφινόσημος κλώψ Φοινίκης θεᾶς, de dief van de (in Korinthos) als Φοινίκη vereerde godin — waarmee bedoeld wordt: van Athena's palladion —, op wiens schild een dolfijn als teken is afgebeeld; Perseus wordt (828) aangeduid als ὁ χρυσόπατρος μόρφνος, de arend met de gouden vader; Thetis (399 volg.) als Νησαίης κάσις, δίσκου μεγίστου τάρροθος Κυναιθέως, de zuster van (de Nereïde) Nésaiè, de helper (z. Hom. A 401) van de machtige Diskos, de Kynaithiër (Diskos stelt Zeus voor; eigenlijk is het de ronde steen, die Rheia Kronos liet inslikken, alsof het haar pas ter wereld gebrachte zoon Zeus was;

Kynaitha heette een stad in Arkadië, waar Zeus verering genoot); niet weinig misleidend is τύμβος Ἀγαμέμνονος (335) in plaats van: altaar van Zeus (onder de naam Agamemnoon werden Zeus in Spartè op bepaalde tijden offers gebracht), waarmee vergeleken kan worden Κάδμος (219) in plaats van Καδμήλος (162) =Hermès; Hèraklès (871) schuilt achter θηρόγλαινος ὠμηστής λύκος, vraatzuchtige wolf in leeuwemantel; γραῖα ξύνεννος Ὠγένου (= Ὠκεανοῦ) betekent niets anders dan Τηθύς, metonymisch = zee; Τροῖλος (308) wordt vervangen door σκύμνος, (welp) τερονὸν ἀγκάλισμα (omhelzing) συγγόνων, d.i. de lieveling van zijn broers; Neoptolemos (324) door στυνγὸς Ἴφιδος λέων, de grimmige leeuw, de zoon van Ifigeneia, en, om hiermee deze staalkaart af te sluiten, zou men achter παρθενοκτόνος Θέτις (22) de Hellespont zoeken, de zee die het meisje (Helle) doodde of in Φαλακροαῖαι κόραι, de Fal. meisjes (24), de trojaanse schepen, omdat ze van het hout getimmerd zijn dat groeit op de blanke, d.i. besneeuwde, toppen (φαλακρά) van de Idè? Aischylos ging Lykofroon hierin voor met zijn ἀναυδοὶ παῖδες τῆς ἀμιάντου (de stomme kinderen van de onbezoedelde; *Perzen* 577) i.p.v. ἰχθύες maar Aischylos liet het — meen ik —, hoe duister zijn taal ook in de regel is, bij dit ene „raadsel”.

Men zal opgemerkt hebben dat in het voorgaande soms een persoon door de naam van een dier gekenmerkt wordt. Dat mensen met dieren vergeleken of vereenzelvigd worden is niet bijzonders. Beide doet Lykofroon, het eerste in beperkte mate, b.v. 76 : κέπφος ὦς, als een waterhoen, 789 : καύηξ ὥστε, als een meeuw, 1000: πιθηκόμορφος, met apegestalte; maar des te vaker zijn mensen bij hem dieren, zo vaak dat men van een tot sleur geworden hobby kan spreken: Paris is (102 volg.) een λύκος, Helenè een πόρις (kalf), haar beide dochters, Hermionè en Ifigeneia, πελειαί (duiven), zoals (357) Alexandra een φάσσα (duif) is en Aias een τόργος (gier); Proteus (121) een σιφνεύς, (mol); Priamos' dochters Laodikè en Polyxenè (314 volg.) ἀηδόνες (nachtgalen), de verrader Antènoor (340) een γέλυδρος (slang), Hektoor (531) een κίρκος (valk); Diomèdès (1066) een άάπρος (ever); Klytaimnèstra (1107) een λέαινα (leeuw); Alexandra (1460) een φοιβόληπτος χελιδών (door Foibos gegrepen zwaluw); schepen noemt hij (230) αἰθυιαὶ πλεκτανόστολοι (opgetuigde duikereenden); eenmaal (181 volg.) komt dier en vergelijking met dier in een en dezelfde zin voor: σφῆκας δαφονοῦς χηραμῶν ἀνειρούσας, ὅποια κοῦρος δῶμα κινήσας καπνῶ (nadat hij,

d.i. Paris, door het schaken van Helenè, de venijnige wespen, d.z. de Achaiërs, uit hun schuilplaatsen heeft te voorschijn gehaald, zoals een jongen, die een wespenest door rook verstoorde; verg. 293: ὡς μέλισσαι συμπεφυρμέναι, in verbijstering opgejaagd, καπνῶ en Hom. O 699 volg.).

Andersoortige vergelijkingen zijn schaars, in overeenstemming met het feit dat Lykofroon, in de Alexandra doorgaans meerveelweter en woordkunstenaar dan geïnspireerde, zoveel feiten aaneenrijgt., dat hij zich geen tijd kan gunnen om ergens dieper in door te dringen. Bij uitzondering vinden wij er enige bij elkaar in de verzen, waarin de schetsmatige beschrijving van Xerxès' mislukte expeditie tegen Griekenland eindigt (1426—34):

κύφελλα δ'ἰῶν τηλόθεν ῥοιζουμένων
 ὑπὲρ κάρα στήσουσι, Κίμμερός θ' ὄπως
 σκιά καλύψει πέρραν, ἀμβλύνων σέλας.
 Λοκρῶν δ' ὅποια παῦρον ἀνθήσας ῥόδον
 καὶ πάντα φλέξας ὥστε καγκανὸν σταχύν,
 αὔθις παλιμπλώτοιο γεύσεται φυγῆς,
 μόσσυνα φηγότευκτον, ὡς λυκοψίαν
 κόρη κνεφαίαν, ἄγχι παμφαλώμενος,
 χαλκηλάτῳ κνώδοντι δειματομένη.

(zij, de Perzen, zullen wolken van pijlen boven de hoofden van de Grieken doen aankomen, en een duisternis als de kimmerische zal de glans van de zon doen tanen, maar na een wijl als de lokrische roos gebloeid en alles gelijk droog stroo verbrand te hebben zal hij, Xerxès, op zijn beurt een vlucht terug over zee te proeven krijgen, terwijl hij dicht daarbij, angstig naar zijn schip met eikebouten toren spiedt, zoals een meisje naar de donkere avondschemering, als het bang gemaakt wordt door een uit brons gesmeed zwaard). Een verkapte vergelijking in Alexandra's profetie (216—18) verraste mij door z'n geladenheid: λεύσσω πάλαι δὴ σπεῖραν ὀλκείων κακῶν σύρουσαν ἄλμη κἀπιροιζοῦσαν πάτρα δεινὰς ἀπειλάς, ik zie al lang de kronkel van sluipende rampen naderen over de zee en mijn vaderstad vreeslijke bedreigingen toesissen.

Verwonderlijk is het, en hiermee wil ik eindigen, dat Lykofroon geen enkel woord van lof over heeft voor Egypte en zijn Griekse

koning, maar wel voor Rome en Aineias en zijn — niet bij name genoemde — zoons Romulus en Remus. Dit gebeurt in de verzen 1226—80, waar Alexandra profeteert:

γένους δὲ παππῶν τῶν ἐμῶν αὐθις κλέος
 μέγιστον αὐξήσουσιν ἄμναμοί ποτε . . .
 γῆς καὶ θαλάσσης σκῆπτρα καὶ μοναρχίαν
 λαβόντες . . .
 τοιούσδ' ἐμός τις σδιπλοῦς ὑγγονος λείψει
 σκύμνους λέοντας, ἔξοχον ῥώμη γένος,
 ὁ Καστνίας τε τῆς τε Χοιράδος γόνος,
 βουλαῖς ἄριστος οὐδ' ὄνοστός ἐν μάχαις . . .
 τῷ καὶ παρ' ἐχθροῖς εὐσεβέστατος κριθείς
 τὴν πλείστον ὑμνηθεῖσαν ἐν χαρμαῖς πάτραν
 ἐν ὀπιτέκνοις ὀλβίαν δωμήσεται.

De roem van het geslacht mijner voorvaderen zullen mijn nazaten eens wederom tot de grootste hoogte opvoeren . . . nadat zij over land en zee gezag en alleenheerschappij hebben verworven . . .

Zo voortreffelijk zullen de beide leeuwewelpen zijn die een verwant van mij zal nalaten — een kroost uitmuntend door kracht (ROMÈ!) —, hij de zoon van (Aphrodite), in beraadslagingen uitmuntend en niet gering te achten in gevechten . . .

Dus zal hij, ook bij zijn vijanden 4e vroomste geacht, zijn in (de verslagen van) gevechten hoogst verheerlijkt vaderland tot welvaart van zijn verre nageslacht stichten.

Om deze ingenomenheid met Rome te verklaren is vermoed dat de Alexandra het werk van een latere Lyfokroon geweest is. Maar dit wordt weerlegd door het feit dat Aristofanes, de grammaticus uit Byzantion (eind 3^e eeuw v. Chr.) over de dichter spreekt als afkomstig uit Chalkis. Ook is aan de mogelijkheid gedacht dat Lykofroon de Alexandra vóór zijn komst in Alexaudreia dichtte. Maar dan is het nog vreemder dat hij al zo vroeg de grootheid van Rome kon voorspellen. En of zo'n compliment aan een ander volk een aanbeveling voor hem zou geweest zijn toen hij met Ptolemaios Filadelfos in aanraking kwam lijkt mij vrij twijfelachtig. We weten bedroevend weinig van Lykofroon's leven, óók niet in welke richting zijn verhouding tot zijn beschermer zich ontwikkeld heeft. Meet aannemelijk lijkt het mij dat hij in een late periode van zijn bestaan dit stuk in de Alexandra heeft ingelijfd, in een tijd toen de Romeinen door het optreden van Pyrrhos en door hun wrijvingen met de-

Karthagers steeds meer de aandacht van de Grieken oegonnen te trekken. Opvallend blijven ook de vergiliaanse klanken, die we hier en daar in de aangehaalde verzen menen te horen¹.

Baarn.

T. MEHLER.

Latijnse thema' uit de achttiende eeuw

In de oude archieven van Oldenzaal is merkwaardigerwijze een omslag voorhanden met een aantal Latijnse oefeningen uit de jaren 1782 tot 1795. Het is werk van leerlingen van de vroegere Latijnse school. De thema's, door praeceptor Dr. A. L. Meyer opgegeven, zijn toevallig bewaard gebleven: ze hebben namelijk als opvulling van een lessenaar gediend. Het zo gevonden materiaal vormt een interessante illustratie van datgene wat we door schoolordes en -reglementen over het onderwijs in de periode rond 1800 weten. In Oldenzaal zijn in 1803 na een hevige competentiestrijd schoolwetten vastgesteld in een gecombineerde vergadering van de gecommitteerden uithef departementaal bestuur van Overijssel en de magistraat van Oldenzaal, zoals we in een oud resolutieboek lezen. De inhoud van deze verordening wijkt stellig niet veel af van wat een tiental jaren te voren gangbaar was.

In dit reglement lezen we o.a., dat Dinsdag vóór de middag in de tweede classe van de Benedenste School „ene les uit de kleine grammatica van Vossius, en 16 woorden uit de Amsterdamsche Rudimenta” behandeld zullen worden. „Na den middag zal er een Latijnsche Thema gemaakt en gecorrigeerd worden, en de daarin gemaakte fouten van eiken leerling aangetekend worden”. De Woensdagmorgen besteedt men gedeeltelijk aan een grondige behandeling van deze oefening: „Hierna zal nagezien worden de net overgeschreven thema van den vorigen middag en de daarbij geschrevene Regels tegen welke de fouten begaan zijn”. Hetzelfde, maar dan met moeilijker stof, gebeurt ook op de klas van de Conrector, terwijl bovendien bepaald is, dat de Conrector, zo dikwijls de tijd het toelaat, zijn leerlingen in 't scanderen van de verzen en het maken van versus conturbati (verzen in proza overgebracht, die de leerling door ver-

¹ Niet onvermeld, maar onbesproken laat ik de raadselachtige verzen 1435—50, waar bet vooral gaat over de vraag wie met de Χαλαστραϊός λέων (1441) bedoeld is.

andering van de woordorde weer tot verzen moet maken) zal oefenen. En uit het program van de Rectorsklas lichten we ter illustratie het volgende: „Vervolgens zullen verbeterd worden de door de discipulen te huis gemaakte verzen, die zij of zelve zullen moeten maken of die hun zullen worden opgegeven”.

Nemen we nu in het licht van deze bepalingen het meer dan anderhalve eeuw oude werk ter hand. De leerling heeft onder elk werkstuk zijn naam geschreven, soms is ook het jaartal toegevoegd. Zo kennen we in totaal de namen van 32 leerlingen. Van sommigen van hen bezitten we meer dan één thema. Van enkele oefeningen zijn zowel de eerste versies bewaard op stukjes papier van klein formaat, als de in het net overgeschreven thema's. Om een voorbeeld te nemen: we kunnen de duidelijke vorderingen van de student Nietert constateren, die in 1793 nog bijna evenveel fouten schrijft als de oefening regels telt, maar die het jaar daarop in ongeveer 25 regels maar 8 fouten produceert (de fouten zijn aangestreept; het aantal fouten staat onder de thema aangegeven, waarbij ook met halve fouten gewerkt wordt; een cijfer wordt niet gegeven). Men vindt ook, zoals dat in het latere reglement is voorgeschreven, de grammaticaregels, waartegen de fouten zijn gemaakt, netjes genoteerd. Zo schrijft de reeds genoemde Nietert o.a.: *Regula tertia. Adverbia copiae et inopiae genitivum regunt, ut Parum vini, satis verborum, terrorum et fraudis abunde est. Etiam ergo pro caussa iungitur genitivo ut illius ergo, virtutis ergo.*

Om een idee te geven van de aard van de gemaakte fouten, volgt hier een korte thema, waarin de student Haanel in 1793 een aantal fouten heeft gemaakt (de foutieve vormen zijn gecursiveerd): *Quidam Princeps Tartarus utitur poculo in quo insculptum erat caput Principis Moscoviae qui, dum voluit deripere eum sceptrum non tantum perdidit suos sed etiam vitam suam: in labro vero calicis ipsius legebatur hanc inscriptionem: hic amisit proprias appetendo aliena. Idem accidit fere Santio (?) Regi eo quod conatus fuerit exspoliare fratres suos regno, quod Rex Ferdinandus diviserat inter eos. En uit een andere oefening van dezelfde; *Difficilis est narrandi* quam multae et graves calamitates ortae sint ex iracundia. Een ander (Kistemaker) vergeet de congruentieregel: *Si parentes nimium indulgent liberis, fiunt inobediens, audax et pertinax.**

Zeer veel zinnen hebben een ethische strekking. Zo schrijft F. Koek in een gecalligrafeerde thema: *Multos audivi frustra clamant-*

tes: ei mihi, praeteritos referat si Iuppiter annos! Felices igitur sumus, si exemplum ab aliis capientes caveamus nobis a damno et dedecore, cogitantes nos Deo rationem reddituros, quomodo tempore iuventutis nostrae usi simus.

Van meergevorderden is ook werk aanwezig. Van W. Baumeister bezitten we een exercitium waarin versus turbati in de door de versmaat vereiste volgorde gebracht worden (versus restituti).

Versus turbati:

Non vana spes, quamvis longa sit, foveat colonum.
Semina credit lenta agris laboratis.
Spes fallit volucres glutine, spes arundine pisces.
Spes facit ut navita credat aquis dubiis.

Versus restituti:

Spes non vana foveat, quamvis sit longa, colonum.
Lenta laboratis semina credit agris;
Glutine spes volucres, spes fallit arundine pisces;
Spes facit ut dubiis navita credat aquis.

Een specimen van de wijze waarop Latijnse teksten geëxpliceerd werden, vinden we in een aantekenboekje van v. Wulften, dat het opschrift draagt Phrases Virgilii. Het vormt een commentaar op Vergilius, Ecl. II-VI. Moeilijke passages worden dikwijls in hun geheel vertaald. Een redelijke vaardigheid diende men te bezitten om aan de eis van stijlnabootsing, een taak die in de hoogste klassen wel gegeven werd, te kunnen beantwoorden. Op zichzelf is het fraseologisch aanpassen aan een bepaald stijlmodel niet eenvoudig.]ffen beperkt zich er echter toe om episodes uit de werken van schrijvers die behandeld zijn, weer te geven en zich daarbij zoveel mogelijk aan de stijl van de betreffende auteur te houden. Leerling Daunen-berg heeft een oefening geschreven ad imitationem Cornelii Nepotis en van Gerrit Bloemen is een exercitium met de aanduiding ad imitationem Iustini bewaard.

Oldenzaal.

G. BARTELINK.

Verulamium — St Albans

Tegen het eind van de beschrijving van de tweede expeditie tegen Brittannië (54 voor Chr.) vertelt Caesar hoe de Britse troepen, die onder leiding staan van Cassivellaunus, een beslissende nederlaag lijden: (Caesar, B.G., V, 21, 2)

..... cognoscit (Caesar) non longe oppidum Cassivellauni abesse silvis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. (Oppidum autem Britanni vocant, cum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandae causa convenire consuerunt). Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum. Tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes paulisper morati militum nostrorum impetum non tulerunt seseque alia ex parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti”¹.

Deze oppidum Cassivellauni — Cassivellaunus was de aanvoerder van de Catuvellauni— is te vinden in de nabijheid van het dorpje Wheathampstead², ± 20 km ten Noorden van Londen.

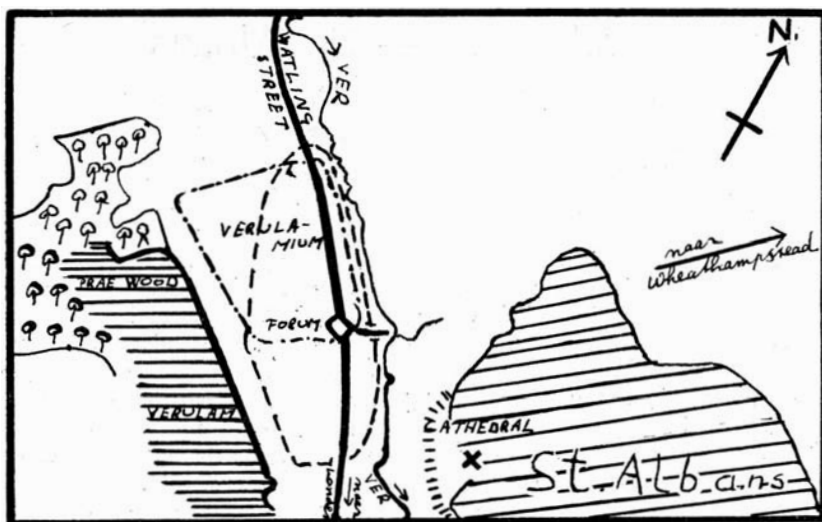
De Catuvellauni waren een Belgische stam die een twintigtal jaren vóór de nederlaag tegen Caesar het Kanaal waren overgestoken.

(Caesar, B.G., V, 12,1) „Britanniae incolitur maritima pars ab iis qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgio transierunt et bello inlato ibi remanserunt atque agros colere coeperunt”³.

¹ „Hij (Caesar) vernam dat het „oppidum” van Cassivellaunus niet ver weg lag. In deze vesting, die door de eromheen liggende bossen en moerassen moeilijk te veroveren was, was een gróte hoeveelheid mensen en vee samengekomen. (De Britten spreken van een „oppidum”, wanneer zij bossen moeilijk toegankelijk hebben gemaakt door er een wal met een gracht in .aan te leggen. Zij verzamelen zich daar altijd om zich te beschermen tegen een inval van vijanden). Hierheen begaf hij zich met zijn legioenen. Hij trof een plek die zowel door de aard van het terrein als door met mensenhand vervaardigde werken bijzonder beveiligd was. Toch ging hij er snel toe over om van twee kanten een bestorming te ondernemen. De vijanden boden enige tijd weerstand, maar al spoedig konden ze niet tegen de aanval van de onzen en hebben zij de vesting aan een andere kant hals over kop verlaten. Daar werd een grote hoeveelheid vee aangetroffen en vele (vijanden) werden op de vlucht gevangen genomen en gedood”.

² Zo althans is een aannemelijke hypothese van Sir R.E.M. Wheeler. Deze heeft bij Wheathampstead schanswerken gevonden van gigantische omvang. Zie zijn boek „Verulamium, a Belgic and two Roman cities”, Oxford, University Press, 1936.

³ De capita 12 en 13 worden meestal als een interpolatie opgevat, maar dat doet aan de mededeling niets af.

----- muwalling voor 200 na chr.
 ----- stenen muur ± 200 na chr.

Toen de Catuvellauni nu door Caesar uit hun hoofdplaats waren verdreven, trokken ze naar Verulam, een plek ± 10 km ten Z.W. van Wheathampstead, en bouwden daar versterkingen op een heuvelrug die tegenwoordig de naam Prae Wood¹ draagt en één km ten Westen van het stadje St. Albans² ligt (zie kaartje).

Gedurende een eeuw (54 vóór Chr. — ± 45 na Chr.) was dit Verulam van de Catuvellauni een bloeiende nederzetting, beschermd door aarden wallen. De bevolking leefde voornamelijk van landbouw en veeteelt. Er was echter ook nijverheid, want er werkten in Verulam timmerlui, smeden, pottenbakkers, wevers en leerbewerkers.

Met het Romeinse rijk bestond handelscontact. Dit valt op te maken uit het opgegraven terra sigillata, dat afkomstig is uit het Etrurische pottenbakkerscentrum Arretium.

Omstreeks het begin van onze jaartelling liet de machtige leider Tasciovanus³, in navolging van Rome, zijn eigen munten slaan (met als letters erop: TASC, VER, VERL of VERLAMIO).

¹ Deze nieuwe vestiging was ook aangelegd volgens de hierboven door Caesar gegeven definitie van een Britse oppidum. De vorm ervan is nog zichtbaar. Ook tegenwoordig is de plaats dicht begroeid. De naam Prae Wood is afgeleid van een vroeger nabijgelegen nonnenklooster St. Mary de Pré.

² In een half uur met de trein te bereiken vanuit Londen.

³ Misschien een kleinzoon van Cassivellaunus (Wheeler, op. cit.).

Tasciovanus' zoon Cunobelinus was nog machtiger dan zijn vader. Deze verwierf invloed over een veel groter gebied dan dat van zijn eigen stam en hij vestigde zich in Camulodunum, het huidige Colchester¹.

Cunobelinus is beter bekend onder de naam Cymbeline uit het gelijknamige stuk van Shakespeare².

Toen de Romeinen in 43, tijdens de regering van keizer Claudius, met de verovering van Brittannia waren begonnen, kreeg Verulam — nu voortaan Verulamium genoemd — bezettingstroepen. Er zijn geen sporen van gewelddadige verovering. Al spoedig legden de Romeinen beneden in het dal van het stroompje de Ver, dat aan Verulamium zijn naam gaf, een grote heirweg aan. Deze wegliep van Londinium naar het Noorden en wordt altijd aangeduid met de naam Watling Street, een benaming waarvan de afleiding niet bekend is.

Toen de weg eenmaal klaar was, verlieten de Catuvellauni hun woningen op de heuvels en vestigden zich aan de Watling Street. Zo komt het dat het Romeinse Verulamium naast het Catuvellaunse Verulam ligt (zie kaartje). Onder het Romeinse bestuur werden de Catuvellauni snel geromaniseerd.

De nieuwe Romeinse stad was omgeven door een wal, maar hiervan is haast niets bewaard gebleven, omdat Verulamium in 61 verwoest werd door de tegen de Romeinen in opstand gekomen koningin Boadicea³: (Tacitus, *Annales*, XIV, 33, 4)

„Eadem⁴ clades municipio⁵ Verulamio fuit, quia barbari omissis castellis praesidiisque militarium, quod uberrimum spolianti et defendentibus intu-

¹ Aan bootreizigers naar Engeland wel bekend, want het ligt aan de spoorlijn Harwich-Londen.

² Shakespeare's bron was de schrijver Holinshed, die op zijn beurt putte uit middeleeuwse sagen. Shakespeare ontleende bovendien het een en ander aan Bocaccio's verhaal Ginevra, uit de Decamerone.

³ Boadicea, beter Boudicca, was de weduwe van een koning van de Icenii (Tacitus, *Annales*, XIV, 31). Hoofdplaats van de Icenii was Venta (tegenwoordig: Caistor), in de streek rond de rivier de Wash. In Venta bloeide later de pottenbakkersindustrie. In het opgravingsmuseum van Verulamium zijn enkele specimina van deze zg. Caistor-ware te zien.

⁴ Als Camulodunum en Londinium. Het relaas uitvoerig bij Tacitus; *Ann.* XIV, 31—38. De Romeinse legeraanvoerder Suetonius Paulinus had te weinig troepen om de steden te redden; in een veldslag echter wist hij Boadicea te verslaan (Boadicea vitam veneno finivit).

⁵ Verulamium was het enige municipium van Brittannia! Dit wijst op zijn bevoorrechte positie onder de Britse steden.

tum, laeti praeda et laborum segnes petebant. Ad septuaginta milia civium et sociorum iis quae memoravi locis¹ cecidisse constitit. Neque enim capere aut venundare aliudve quod belli commercium, sed caedes, patibula, ignes, cruces; tamquam reddituri supplicium, at praerepta interim ultione, festinabant²

Na dit gruwelijk bloedbad werd de herbouw snel aangevat. Er werden weer stevige aarden wallen aangelegd. Hiervan is een deel nog duidelijk zichtbaar. Zelfs de Latijnse benaming leeft nog voort: de boeren spreken van „the fosse” (zie kaart).

Onder Agricola³ werd de herbouw voltooid, in 79. Fragmenten van een inscriptie bewijzen dit⁴. De stad kwam nu spoedig tot grote welvaart. Na Londinium was Verulamium misschien wel de belangrijkste stad van de provincia Britannia. Voor zijn welvaart zijn twee oorzaken aan te wijzen:

1^c. De Catuvellauni, waarvan Verulamium de hoofdplaats was, waren een van de machtigste⁵ en welvarendste stammen van Brittannië. De stad was voor hen marktplaats en administratief centrum.

2^c. De stad lag aan de Watling Street, de voornaamste weg door de provincie, lopend vanaf de zuidkust, van Dubrae (Dover) en.

¹ Camulodunum, Londinium en Verulamium.

² „Een dergelijke ramp heeft het municipium Verulamium getroffen. De soldaten hadden hun kampementen en hun wachtposten verlaten. De barbaren — blij over buit, werken moe — zochten wat voor de plunderaar het meeste opleverde, maar wat de zich verdedigende inwoners bedreigde. In de plaatsen die ik vermeld heb zijn zeker zeventig duizend Romeinse burgers en bondgenoten omgekomen. Van gevangenen nemen of als slaaf verkopen geen sprake, evenmin van enig oorlogsrecht; moorden slechts, folteringen, brandstapels, kruisigingen; het leek alsof ze haast maakten in de zekerheid gestraft te zullen worden, en zich daarvoor bij voorbaat wilden wreken”.

³ Agricola, de schoonvader van Tacitus, was gouverneur van Brittannië vanaf 77-78 tot 84.

⁴ De zg. basilica-inscriptie, gevonden op de plaats van de basilica, verzamelvebouw voor openbaar gebruik: stadhuis, rechtbank, etc.; de basilica stond aan het forum. Een stukje van de fundamenten van de basilica is nog zichtbaar.

⁵ Cunobelinus verwierf macht over een groot deel van Zuid-Brittannië. Al in 54 vóór Chr. werd Cassivellaunus gekozen als aanvoerder over alle stammen in het Zuiden om Caesars aanval af te weren: (Caesar, B. G., V, 11, 8) „... copiae Britannorum convenerant summa imperii bellique administrandi communi consilio permissa Cassivellauno, cuius fines a maritimis civitatibus numen dividit quod appellatur Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX”.

Fig. 1. Leeuw verslindt een hert. Mozaïek uit tweede eeuw na Chr. Na onderzoek weer met aarde bedekt. Verulamium.

Fig. 2. God met als horens de scharen van een kreeft, waarschijnlijk een zeegod. Mozaïek van ± 175 na Chr. Verulamium. Museum.

Fig. 3. Bronzen beeldje van Venus. Tweede eeuw na Chr. Gevonden te Verulamium. Dit beeldje vertoont overeenkomst in stijl met de „puer pileatus” (Herm. XXXII p. 40).

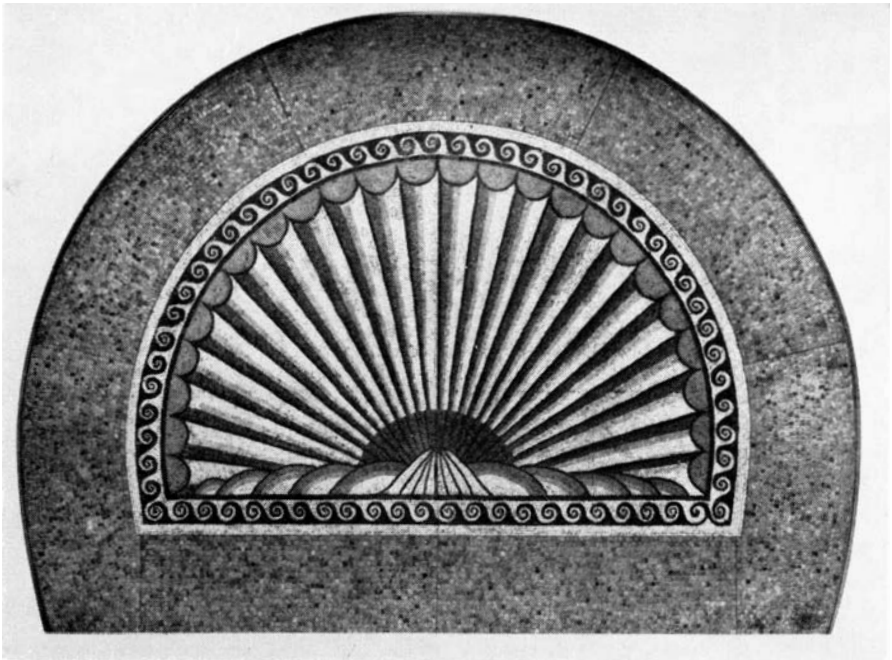

Fig. 4. Mozaïek met schelp. Tweede eeuw na Chr. Verulamium. Museum.

Rutupiae (Richborough, via Londinium, naar Deva (Chester) en Ratae (Leicester)¹. Door zijn fraaie ligging en comfort onderscheidde hij zich sterk van de noordelijker gelegen Romeinse vestigingen. De soldaten die uit het gure noorden kwamen troffen er herbergen en baden. Ze konden er van paarden wisselen. Er werden in de oudheid zelfs wijnen verbouwd op de heuvelhellingen om de stad.

Zijn grootste bloei beleefde Verulamium in de tweede eeuw.

Uit deze tijd stamt het theater, dat geheel opgegraven is en gedeeltelijk is gereconstrueerd. Het ligt vlak bij de basilica en het forum, aan de Watling Street. Het was een stenen bouwwerk en de tribunes liepen hoog op. De scène lag tussen de armen van een driekwart cirkel². De magistraten van Verulamium hadden gereserveerde plaatsen in de orchestra, maar vaak werd de gehele orchestra gebruikt voor hanengevechten³ of gevechten tussen beer en mens. Achter de scène stond een triumfboog, aan de straat.

In de tweede eeuw werd ook een aantal villa's gebouwd, de meeste buiten de toenmalige omwallingen. Vele van deze villa's hadden fraaie mozaïekvloeren. Deze mozaïeken behoren tot de belangrijkste vondsten van de opgravingen. Er is een tiental teruggevonden, sommige geheel ongeschonden. De mooiste ervan hebben de volgende voorstellingen:

1. een leeuw die een hert verslindt (afb. 1).
2. een godenkop met als horens de scharen van een kreeft (afb. 2).
3. een gestyleerde schelp (afb. 4).
4. een vaas en dolfijnen.

¹ Verulamium wordt vermeld in het itinerarium Antoninianum, de beschrijving van steden en afstanden van het Romeinse rijk uit de tijd van Diocletianus, maar in oorsprong een kleine eeuw ouder. Een werkelijk uitstekende kaart van Engeland in de Romeinse tijd is de ordnance Survey „Map of Roman Britain”, met uitgebreide indices. Er is ook een kaartje bij van Britannia volgens het itinerarium Antoninianum.

² Deze vorm die vooral geschikt was voor het aanschouwen van hanengevechten gaf aan een dergelijk theater de naam „cock-pit”-theater. Dit is tot nu toe het enig bekende voorbeeld in Brittannië; in laat-geromaniseerde delen van Gallië is de vorm vrij frequent.

³ Aan het riviertje de Ver staat een herberg — een pittoresk achthoekig bouwsel — die ten onrechte doorgaat voor de oudste herberg van Engeland en die de naam draagt „Ye olde fighting cocks”. Deze benaming gaat evenwel niet terug op de oudheid, maar op de 16^e eeuw, toen hanengevechten in Engeland populair waren.

In enkele van deze rijke woningen zijn muur- en plafondschilderingen gevonden. Deze geven verfijnde voorstellingen van dieren, vooral vogels, in een sterk gesty leerde bloemenwereld.

Door de uitbreiding van de stad was het tegen het einde van de tweede eeuw noodzakelijk geworden nieuwe, langere muren om de stad aan te leggen. Ditmaal werden de muren van steen gebouwd. Stukken ervan zijn bewaard gebleven. Van een aantal stadspoorten zijn de fundamenten blootgelegd, o.a. van de Londense poort.

De opgravingen begonnen in 1930, In dat jaar kocht de gemeenteraad van St. Albans de benodigde gronden, liet de archaeologen in vrijheid werken en maakte van het heuvelachtige terrein een openbaar park. De landerijen ten Noorden van het forum behoren tot de Gorbambury Estate, maar de opgravers kregen ook hier toestemming om te graven (en vonden o.a. het theater). De opgravingen worden nog steeds voortgezet. Slechts een deel van Verulamium is onderzocht, voornamelijk de muren, het oude stadscentrum (forum, basilica en theater) en de villa-wijk.

Een interessante vondst in deze laatste wijk waren de overblijfselen van een Cybele-tempel. De vorm van de tempel was driehoekig, omdat hij op de hoek van twee convergerende straten lag. Een binnenhof was omgeven door een zuilengalerij. Achterin de hof stond het cultus-beeld van Cybele. De basis ervan is teruggevonden.

Aan weerszijden hiervan in de grond bevonden zich bassins, waarin het runderbloed stroomde waarmee de dopelingen overgoten werden. Er werd ook een runderschedel opgegraven. Tevens werden pijnboomzaden, die bij offers verbrand werden, aangetroffen. Een merkwaardige vondst in het Cybele-heiligdom was een nabootsing van een antieke vuurtoren. Waarschijnlijk werd dit werk van klei gebruikt als lamp (misschien als wierookbrander).

Luchtfoto's hebben het verloop van de straten van Verulamium aangetoond. De stad bleek een regelmatig patroon te hebben met insulae, huizenblokken. Het is een half uur lopen van het ene eind van Verulamium naar het andere (b. v. langs de Watling Street). Het gehele oude Verulamium is nu zachtglooiend heuvelland, gedeeltelijk als park ingericht, gedeeltelijk bouwland. Alleen bij het oude kerkje van St. Michael ¹, dat in 948 door de abt Ulsinus ge-

¹ Francis Bacon, filosoof en staatsman, beroemd tijdgenoot van Shakespeare, was baron Verulam. In liet kerkje staat een groot monument ter ere van hem.

bouwd werd op de plaats van de basilica, is een dorpje gegroeid: één enkele dorpsstraat met oude huisjes en herbergen.

Vlakbij het kerkje staat ook het opgravingsmuseum. Maquettes en kaarten helpen de bezoekers. Voorwerpen van dagelijks gebruik zijn overzichtelijk gerangschikt en voorzien van duidelijke toelichtingen. Er is een keurige collectie van terra sigillata. Ook is er een verzameling munten. De mozaïeken hebben de ruimte gekregen.

Enkele vondsten zal men tevergeefs in het museum zoeken:

1°. Het mozaïek met de leeuw die een hert verslindt (afb. 1); door gebrek aan ruimte in het museum heeft men dit *in situ* gelaten en, na onderzoek, weer met aarde bedekt!

2°. Eén van de wandschilderingen werd doorgezonden naar het British Museum,

S.C. BAKHUIZEN.

Twee klassieke reminiscenties

Het behoort tot de kleine vreugden van de oud-gymnasiast, bij zijn lectuur op herinneringen aan de klassieken te stuiten. Kleine vreugden, die men deelt, plegen er in geen geval minder om te worden. Het lijkt een niet onmogelijke, zij het wat onorthodoxe, exegese van de spreuk κοινὰ τὰ τῶν φίλων, deze te betrekken op de vrienden van de oudheid, en, de daad bij deze uitleg voegend, wat gevonden werd simpelweg door te geven aan de lezers van dit blad. Wat nog niet een zonde impliceert tegen de gulden regel, dat men kleine dingen best klein kan laten: daarvoor is Hermeneus tenslotte tezeer *huisorgaan* van het Klassiek Verbond.

Beide plaatsen vond ik in het boek van ds. H. Hasper, Calvijns beginsel voor den zang in de eredienst, een kerkhistorisch en hymnologisch onderzoek, 's-Gravenhage 1955. De eerste reminiscentie is daar als zodanig aangegeven, de tweede niet.

1. Vergilius' vierde Ecloga, het lied van het kind, heeft de eeuwen door steeds de aandacht getrokken. Het is een lied, gezongen op de grens van twee tijden. Zo heeft ook Clément Marot het gekend. Van een vijftigtal psalmen van de Geneefse psalmberijming is hij de auteur — en op die psalmen berust zijn roem.

Marot kwam in 1534, door de Franse justitie als Protestant gezocht, als balling aan het hof van Renée, hertogin van Ferrara, toe-

vluchtsoord voor de mensen van de Reformatie, waar even later ook „Charles d’Espéville” een tijdje vertoefde, om daarna in Genève, nu zonder schuilnaam, als Calvin de nieuwe tijd mede zijn stempel op te drukken. Uit 1535 is Marot’s gedicht „Avant naissance du troisième enfant de madame Renée, duchesse de Ferrare” (Hasper p. 360). Hij vraagt het kind *quel que sois, fille ou filz*, onbevreesd ter wereld te komen:

„viens’ escouter verité revelée,
„qui tant de jours nous a esté cellée”,

want de val van „la beste sans raison”, met „sa triple creste” is aanstaande :

„viens veoir de Christ le règne commencé
„et son honneur par torment avance ¹.
„O siècle d’or, le plus fin que l’on trouve,
„dont la bonté dedans le feu s’espreuve” ².
„O jours heureux a ceulx qui les cognoissent,
„et plus heureux ceulx qui aujourd’huy naissent!

En daarom:

„Entre sans cry, viens sans pleur en lumière.
„Viens sans donner destresse coustumière
„à la mère humble en qui Dieu t’a faict naistre,
„puis d’un doux rire conunence à la cognoistre.

(Incipe, parve puer, risu cognoscere matrem, Ecl. IV, 60).

Wat ik hier aan het slot citeer, staat in het gedicht als begin—begin, dat er het motief aan aangeeft.

2. „Hebt gi Tinel,
Edgar Tinel gezien,
gezien, gehoord, gesproken;
en heeft hi u
dat overstofflik brood
van zang en spel gebroken
op zijn clavier?
En, heeft hi dat clavier,
bi felle meesterstreken
schier levend, doen
zijn woord, zijn hert, zijn ziel
en zijn gedacht uitspreken) ?
Hebt gi Tinel,
Edgar Tinel gezien
zeg, hebt gi hem verstanden,
en zijt gi niet
meer mensch weer opgestaan
van tusschen zine handen? (Hasper p. 538)

¹ Vgl. Tertullianus, Apologeticum 50.13 semen est sanguis Christianorum. vgl. 1 Petrus 1, 7.

Aldus Guido Gezelle op het spel van Tinel, bestuurder van de Interdiocesane Kerkmuziekschool te Mechelen. „Meer mens”: in brief VII. 3 spreekt Seneca over de schande van de gladiatorenspelen en de daarvan genietende massa, en zegt, dat hij ervan terugkeert „*inhumanior, quia inter homines fui*”. Gezelle heeft de variant van Thomas a Kempis in de gedachten gehad, Imitatie Christi I 20 „dixit quidam: quoties inter homines fui, minor homo redii”¹. Heeft de gedachte aan de massa van Rome, die „brood en spelen” als enige wens kende, Gezelle verder zijn beeld ingegeven van het spel, dat brood is, en door de kunstenaar voor de hoorder: wordt gebroken?

Rotterdam.

N. VAN DER BLOM.

¹ Genoemd in de commentaar van Prof. Dr. H. Wagenvoort.